

PAPP ENDRE

Görömbei András gondolkodói portréjához

Hatvanéves tanáromnak

Válságtudat

Görömbei András elkötelezettsége a sorsvállaló, közösségi gondokkal bajlódó, a nemzeti művelődés folytonosságát és egységét, az önismeret és azonosságtudat kiemelt fontosságát valló magyar szellemi-irodalmi hagyomány mellett közismert tény. Hazafias, szolgáló magatartásának kitartó következetessége a maga teljességében nehezen érthető meg gondolkodásának lényegi mozgatója, kulturális krízisérzékelésének figyelembe vétele nélkül.

Az irodalomtörténész válságtudata hármas gyökerrű. Mindenekelőtt tágas, európai horizonttal bír. Korunk válságtünete, a jóléti-fogyasztói társadalmakban elhatalmasodó értékválság a művelődés, az irodalom területén nem kívánt hatásokat eredményez. Görömbei András megállapításai súlyosak: szellemi és kulturális hanyatlás figyelhető meg élmény- és élvezetközpontú civilizációnkban. Az alacsony elvárásoknak megfelelni kívánó, egyre erősebb és primitívebb ingereket használó konzumkultúra eluralkodott a mindennapokon. A szellemi életben a posztmodern gondolkodás elharapózó divatja, a nyelvfilozófiai belátások radikális alkalmazása a logocentrikus gondolkodás, az európai felvilágosodás és racionalizmus szellemi, erkölcsi, életvezetési, világképalkotó alapjainak felszámolását viszi végbe. A dekonstruálás módszere, illetve a relativitás, az eszménynélküliség ideálja vált uralkodóvá. A világot magyarázó nagy elbeszélések válsága a tudás általános legitimációs válságát hozta magával. Tudás, erkölcs, szépség, hit – bizonytalan, plasztikus fogalmak immár. A ma embere nem hisz semmiben, generális kétely kerítette hatalmába – mégis megváltásra, csodára vár. Identitása kérdésessé vált, a léthez fűződő bizodalma megrendült, a létezés teljességét megélő képessége elszegényedett. Élete csillogó, kényelmes, ugyanakkor kusza felszínessége mögött a hiány leküzdhetetlen érzése emészt.

A válságtudat másik forrása a magyar nemzeti sors determinációja: a tragikus történelmi örökség. A XX. század traumája a jól ismert gazdasági-társadalmi-politikai deficit mellett gondolkodásunkban és lelkünkben okozott nehezen jóvátehető károkat. Veszteségekkel terhelt, szabadsághiányos évtizedeink rombolása mind

egyéni, mind közösségi vonatkozásban szomorú látványt nyújt. A közelmúlt hazugságra épített politikai berendezkedése hamis társadalmi és kulturális eszményeket és mintákat sulykolt belénk. A szűk, ideologikusan elszíneződött szellemi látóhatár, az öntudat, a nemzeti kohézió reális fundamentumainak felszámolására tett – sajnos nem is sikertelen – kísérlet ellehetetlenítette a valós alapokon álló nemzeti ön- és helyzetismertet. Az egyén jogainak korlátozottsága, a személyes képességek kiteljesítésének akadályozása falat állított egy harmonikus, megtartó hagyományokhoz kapcsoló identitás kialakításának útjába. Népünk mély morális válságot kapott útravalónak a szabadsághoz, s ezt a terhet azóta sem tudja levetni magáról.

Amennyiben a fenti történelmi örökség nagy részben a szabadság hiányával magyarázható, addig Görömbei András krízisérzékelésének harmadik aspektusa tárja fel a talán legkétségbeejtőbb helyzetet: a kevesek által kivívott, sokaknak ölébe hullott szabadságban „alászállt az életünk szellemi és erkölcsi színvonala”. Fokozottan igaz ez a tétel irodalmunkra. Literatúránk – de általában teljes művészi-szellemi életünk – tragikus múltbéli öröksége: a megosztottság. Az eltérő kulturális modellek, értékek, magatartások, szemléletek egymással szembeni kijátszása, a nemzeti művelődés egyoldalúan torzító bemutatása, csonkítása, az egységtudat gyengítése vagy egyenesen tagadása évszázadok óta keserű tapasztalatunk. A rendszerváltozást követő immár másfél évtized e konzerválódó, sőt „reneszánszát élő” állapot mellé magával hozta az irodalom általános leértékelődését. Visszaszorult az esztétikai-szellemi igényesség, eltűnt az értő, érdeklődő, a mély esztétikai élményt váró olvasó. Közömbösség, érdektelenség, a közös ügyek hiánya, funkcióvesztés, szerepzavar, céltalanság bármerre nézünk.

A nyugati világ, a „fehér ember” válsága, a nemzeti gondolat, az azonosságtudat, illetve irodalmi, művészi, szellemi krízis: íme a – hármasságában a teljességre való törekvés képzetét hordozó – látlet. A magyar kultúrakritika irodalmának olyan jeles képviselőire támaszkodik helyzetértékelésében és valóságfeltárásában Görömbei András, mint az igazság szellemét védő „írástudó”, Babits Mihály, a veszteségtudatot cselekvő minőségeszménnyé avató Németh László, vagy az európai azonosságtudatot és otthonosságot a nemzeti felelősségérzettel sikeresen ötvöző Illyés Gyula. Korunk professzorának hiánytudata azonban lényegileg más természetű. A tájékozódás és a cselekvés szabadsága kétségkívül valósabb élménye, mint nagynevű elődei-
nek. Nyílt, nyers, közvetlen hatalmi befolyásra nem fogható jelenünk hiánya. Látszólag függetlenek és autonómok vagyunk – ugyanakkor helyzetünk foglyai. A

válságtudat évszázados tartósságának valószínűsíthető oka, hogy életünk kereteit, struktúráját, általunk nem befolyásolható determinációk uralják. A szellem ereje, a jóakarát energiája, a kiállás és tiltakozás bátorsága önmagában – bármilyen fájó is ezt kimondani – elégtelen. Még sincs más lehetőségünk. Rossz közérzetünk, hiányérzékelésünk végső soron ontológia természetű gond, egész egzisztenciánkat érintő feladat. „Az irodalom funkciójának lefokozása, személyiség- és közösgé alakító szerepének kétségbevonása, leértékelése, kikiktatása mindennapi életünkben tény. Ebbe mégsem lehet belenyugodni, mert önmagunkat szegényítjük ezáltal, egészen az emberlét megkérdőjelezéséig” – írja ehhez kötődően a tudós *Az irodalom értelméről* című tanulmányában. A válságtudat konklúziója tehát így foglалható egy mondatba: az ember élete értelmét és energiáját adó kultúrája van válságban.

Válaszok a krízisre

Görömbei András megoldást kereső törekvése már a politikai rendszerváltozás hajnalán, 1988-ban hangot kapott *A szavak értelme* című esszéjében. Világos és egyértelmű állásfoglalásában programként fogalmazza meg egy – a megszerzett szabadság és együttműködés alapján álló – új magyar azonosságtudat kialakítását. Feltételként jelöli meg a reális, tárgyilagos helyzettudat, történelem- és nemzeti önismeret kialakítását, illetve szűkebb hatókörén belül az irodalmi autonómia megteremtését. Előterbe állított eszményei, a kölcsönös megértés és elfogadás kritériumainak biztosítása, az erkölcsi-esztétikai minőség jegyében létrehozott belső egység tulajdonképpen nem jelentenek mást, mint a kommunikatív közösségi értelmalkotás megteremtését, a manipulált, kiüresedett szavak értelmének visszaadását. Ez az álláspont az évek során annyiban módosult, amennyiben a szellemi elsívárosodás, az irodalomnak az – egyre inkább populáris és kommersz arculatú – kultúrából való kihullásának minden borúlátást felülmúló tapasztalata újabb és újabb mélypontok rögzítéséig jut el, s az értelmes cselekvés esélyét látja megkérdőjeleződni. Mindaz a célkitűzés, melyet Görömbei András a cselekvés szabadságának beköszöntével fogalmazott meg, önhibáján kívül, mára – tisztelet az egyre csökkenő létszámú keveseknek – az érdektelenség légüres terébe jutott. Az a keserű tény, hogy nem a tiltás a nagyobb ellensége a gondolat szárnyalásának és a szabadság kiteljesítésének, hanem a cselekvést megölő, az embert vegetatív, ösztönkielő lényvé lefokozó önmagával szembeni igénytelenség, a közöny és apátia. Mára a szükség a cselekvés elvi alapjainak tisztázását, gyakorlati kereteinek megerősítését kívánja, azaz vissza kell szerezni az irodalom nélkülözhetetlenségének hitét, fontosságának tudatát, az önmagunkért való felelősségtudat erkölcsi imperatívuszát.

Az emberi együttműködésen, megértésen és elfogadason alapuló értelem- és azonosságtudat-alakítás – mint gondolati minta és egzisztenciális eszmény – módszere Görömbei Andrásnál a szintézis. A bartóki modell jegyében fogant eljárás minél szélesebbre igyekszik tágitani a szellemi fundamentumok körét. Ahogyan az *Irodalom és nemzeti önismeret* című munkájában nyomon követhető, a művészeti tevékenység történelmiségét és kiküszöbölhetetlen társadalmiságát szem előtt tartva, a kulturális antropológia megfigyeléseire, az irodalom létmódjának vizsgálatára, a heideggeri létfilozófiára alapozó hermeneutikára, az esztétika tudományának évszázadokon keresztül épülő gondolati építményére támaszkodva alakítja ki áttekinthető, logikusan felépített axiómarendszerét. Az egyén függése a kultúrától és a közösségtől, illetve a számára világot teremtő anyanyelvtől megteremti azt a sajátos szemléletet és logikát, amely megformálja azonosságtudatát, s általa az individuum otthonvilágát, önmaga léte elhelyezésének képességét az időfolyamatban, s az ehhez kapcsolódó nélkülözhetetlen biztonságérzetét. Ez a forrása és ösztönzője az őrzés és alakítás szimbiózisában élő nemzeti önismeretnek. Hordozója, megtartója a folytonos párbeszéd, mely a nemzeti kultúra folyamatába és a kultúrák közötti dialógusba kapcsol. A gondolati lánc végén ott találjuk az örökös alakulásban lévő, az azonosság és különbözőség egymásra ható erői formálta identitást, amely – mindannyiunk reménye szerint – magába foglalja a magyarság és európaiság, a sajátosság és a különbözőség értékeinek szintézisét.

Az irodalom létmódja és hatástörténeti összetettsége

Az axiómarendszer két meghatározó vonatkozási, eligazodási pontot jelöl ki. Az egyik az irodalom külön létmódja. A heideggeri létfilozófiára épülő hermeneutikai, recepcióesztétikai magyarázatok segítségül hívásával szervesül az elméleti háttér. Görömbei András magáévá teszi Martin Heidegger belátását: „A műalkotásban a létező igazsága lép működésbe”. A műalkotás fényre hozza az elrejtettségből a létezés igazságát, maga alkotta léte által egy világot nyit ki, s ezt szembesíti a befogadóval. A mű a benne történő igazsághoz tartozóvá teszi a befogadót, ezáltal az ember mértéket kap létezésének tágasságához. Használja Hans-Georg Gadamer tételét, mely szerint a mű tapasztalattá válik,

mely megváltoztatja a tapasztalót, illetve akceptálja a jaussi elvet: a létezés igazságának lényegmegmutatása a befogadó aktív közreműködésével tud érvényre jutni. Ezt a filozófiai tudást az identitás értelmezésével kapcsolja össze: „A műalkotás semmi mással nem pótolható létismereti értéket ad az embernek. A személyiség és közösség örökké változó identitásának legmélyebb forrása, táplálója, folyamatos kiteljesítője lehet a művészet, ha él vele, ha dialógusba lép vele.” Az irodalmat olyan sajátos létmódú kifejezőeszköznek látja, amely által az alkotó kinyilváníthatja viszonyát a világhoz. S mivel a művészet az élet minden területén illetékes (azaz nincs irodalmon kívüli gond), s mivel az individuum és kollektívum szoros kapcsolata evidencia ebben a szellemiségben, ezért magától értetődően állíthatja, hogy „irodalmunk az egyén és a nemzeti közösség önismeretének, öntudatának legfontosabb bázisa és erőforrása volt minden időben”. Sőt, a nemzeti önismeret semmi mással nem helyettesíthető megnyilatkozása, a maga sajátosságában egyedülálló lehetőség a nemzeti lét rejtett, de létező tartományainak feltárására is. A felsoroltakból következik, hogy az axiómarendszer egyik tartóoszlopa – a korábban a szépség problémájához tartozó önálló tudásforma, az esztétikai gondolkodás eredményeinek a figyelembe vételével – az egzisztenciális filozófia szelleme által megtermékenyült létezéselméletként felfogott irodalombefogadás.

Mindezekből következik az elméleti konstrukció másik sarokköve, az irodalmi befogadás komplexitása, illetve a hatástörténet összetettsége. Figyelembe kell venni ebben a vonatkozásban az esztétikai minőség – Poszler György álláspontjára hivatkozó – többtényezős felfogását. Az ismeretérték, a posztulatív, a konstrukciós és emotív érték, azaz a világról való tudás, az erkölcsi, alakító és érzelmi minőség összhangja eredményezheti a mű befogadása általi megújító tapasztalatot. Ezen a ponton azonban nem áll meg az értelmező, hanem leszögezi: „A művek esztétikai és nemzeti önismereti értéke együtt mérendő” (*Irodalom és nemzeti önismeret*). Ugyanis Görömbei Andrásnak az a véleménye, hogy az esztétikailag értékesnek ítélt alkotások „szociológiai” vonatkozásaira is figyelmet kell szentelnünk, „mert ezek informatív értéke a művészet egyetemes értékeivel összefonódik”. Hitet tesz – Nagy László nyomában járva – az irodalom – amint hangsúlyozza: nem megoldó, hanem – kifejező és megítélő hatalma mellett. Ennek folyományaként az értékesség kategóriája mellé felsorakoztatja a fontosságot, vagyis egy-egy nemzeti közösség számára kiemelt jelentőségűnek látja azokat a műveket, melyek az önismeret és öntudat ápolása szempontjából meghatározóbbak azáltal, hogy a közösség

életéből, sorsából, történelméből közvetlenebbül táplálkoznak, illetve utalnak vissza arra. *A magyarságtudomány útkeresései* című tanulmányában a maga természetes módján kapcsolja össze a „tisztá” tudományos szempontot és a nemzeti-társadalmi-egzisztenciális érdekeltiséget. A befogadás aktusa tehát mindig komplex: „A művek esztétikai és nemzeti önismereti értéke együtt mérendő”.

Az axiómarendszer alapvető megállapítása, hogy a magyar szépirodalom és történelem szétválaszthatatlanul összefonódott az évszázadok során, sőt a nemzeti önismeret változásaival együtt újult meg. A történelmi adottságokból következik, hogy „a magyar irodalom nemzettudata defenzív, védekező jellegű”. Míg a diktatúra évtizedeiben irodalmunk java a szellem szabadságharcának művészi megnyilatkozásaként is felfogható volt, és az önállóság, az önrendelkezés visszaszerzésére tört, addig a hátunk mögött hagyott húsz-harminc év az irodalom társadalmi célnélküliségét valló szkeptikus mentalitás meghonosodását, a történelmi-morális-tudati változások szociológiailag mérhető befolyásolásának esélytelenségét, eszköztelenségét tudomásul vevő visszahúzódsát hozta magával. Görömbei András úgy látja, hogy az irodalomrepció teoretikus vonulata lemondott a közösségi kultúrateremtés ethoszáról. Önmagát a társadalmi presztízzsel bíró szakmai dialógusok között, önálló művészetfilozófiai diszciplínaként kívánja látni. Sőt, ehhez még hozzátehetjük: egy univerzális szakmai párbeszéd, a nyelvfilozófiai belátásokat radikálisan alkalmazó metafizika-, s a ráépülő rációkritika egy univerzális igazságokat hirdető szellemi elitpozíció elfoglalását ambicionálja. Mindez a folyamat azzal járt együtt, hogy képviselői a nemzeti művelődés autonómiáját semmibe véve a magyar irodalom alakulástörténetének megítéléséhez a nyugati irodalmakat állítják ítélő mértékül. Az idegen minta idealizálása hajlamosít arra, hogy nemzeti kultúránkról lekicsinylően, mint a külföldihez képest torzult és elmaradott deformációról beszéljenek. A jelenségre reagálva az organikuság és nyitottság együttes képviselőjének nézőpontjából megszólaló irodalomtörténész kritikusan jegyzi meg, hogy az európai horizontra a magyar irodalom sajátosságainak feltárása miatt van szükség, s nem mint mércére.

A cselekvő tudomány azonosságkeresése

Görömbei András tudósi, irodalomértelmezői munkájában nem lehet nem észre venni azt az érzelmi többletet, amellyel személyes gondjává avatja vizsgálódásának tárgyát. Szövegeiben jól érezhető az állító mellett a

felhívó funkció dominanciája. Egyéniségének kisugárzása, vállalásának ereje azt a „cselekvő történelmi jelenlétet” valósítja meg az irodalmi párbeszédben, melyet kedves íróitól, XX. századi művelődésünk modellértékű példáitól megtanult: Adytól, Móricztól, Babitstól, Kosztolányitól, Németh Lászlótól, Illyés Gyulától, József Attilától, Sinkától, Tamásitól, Nagy Lászlótól, s még hosszan folytatható lenne a sor... A nemzeti lelkiismeretként, morális nevelőként ható, önismeretre és önvállalásra intő alkotói és értelmezői magatartásról van szó. Nem is lehet ez másként, hiszen ahogyan írja a *Nemzettudat a mai magyar irodalomban* című esszéjében: „A közösségi érzés épsége létérdeke a személyiségnek.” Itt kell keresnünk a nemzetiségi ügyek iránti fokozott figyelmének motivációját is. Az összetartozás tudata, a hűség megbecsülése, a szülőföldhöz és a nemzeti kultúrához való ragaszkodás „magunk tisztább mértékeként” való felfogása ösztönzi immár évtizedek óta a határon túli magyar irodalmakra tekintő értő és féltő gondoskodásra.

Az irodalom(értelmezés) szűken felfogott szakmaiságán, tudományos diszciplínaként való kizárólagos elfogadásán túlmutató értelmet tárnak fel – az elmúlt évek ki-

vételes termékeny és kiemelkedő szakmai teljesítményének, Csoóri Sándorról és Nagy Gáspárról írott kismonográfiái, *Irodalom és nemzeti önismeret* című esszéköteté tanúsága szerint – a pályája csúcsára érkezett tudós munkái. Kérdéseinek, értelemkereső kutatásainak végső vonatkozása a létezésre, az igazságra irányuló mély és egyetemes emberi létgond. Az élet teljességének keresése, közelítése a megtalált azonosságban és otthonosságban. Ezen az úton azonban minden módszer csak eszköz, figyelmeztet a szellemi vándor. Elméleti szintézisének különböző módszerei azonos célt szolgálnak: az egyén és a nemzet léte – végső soron ontológiai természetű – igazságának feltárásához. Megtalált gondolati modellje, akár csak egy a kozmosz törvényeit leíró matematikai „mindenségegyenlet”, harmóniát sugároz. Egymást feltételező viszonyfogalmakkal kiegyensúlyozott logikai struktúrája a szemléleti nyitottság ideálját valósítja meg. Az eltérő minőségek komplementaritására, elrendező szimetriára épül, esztétikája és erkölce van. Őv és megtart. Azt hiszem, joggal idézhetjük életműve esszenciájaként – Kormos István ítéletét elfogadva – költészetünk legfontosabb sorának örök kérését és erkölcsi kötelességét: „Nyújts feléje védő kart”.

A Görömbei család. A felvétel 1961 táján készült Polgáron.